
Ο ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ALEXIS DE TOCQUEVILLE

ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ο νορμανδός αριστοκράτης Αλέξις Κλερέλ ντε Τοκβίλ (Tocqueville) οφείλει κατά κύριο λόγο την υστεροφημία του στο έργο *Για τη Δημοκρατία στην Αμερική* (*De la Démocratie en Amérique*), έργο σε δύο τόμους που εκδόθηκαν με διαφορά πέντε χρόνων, ο πρώτος το 1835 και ο δεύτερος το 1840. Στον πρώτο τόμο ο Τοκβίλ μελετάει την ιστορική πραγμάτωση της δημοκρατίας σε μία συγκεκριμένη κοινωνία, την αμερικανική των αρχών του ΙΘ' αιώνα, ενώ στον δεύτερο η δημοκρατία αποτελεί μία αφαίρεση μέσα από την οποία ο Τοκβίλ αποπειράται να προβλέψει τα βασικά χαρακτηριστικά των κοινωνιών του μέλλοντος. Οι δύο τόμοι της *Δημοκρατίας* δεν διαφέρουν όμως μόνον ως προς το αντικείμενο μελέτης αλλά και ως προς τη στάση που υιοθετεί ο Τοκβίλ απέναντι στα προβλήματα που θέτει η έλευση της δημοκρατίας. Έτσι, ενώ στον τόμο του 1835 η δημοκρατία αντιπροσωπεύει για τον Τοκβίλ, όπως και για τους κυριότερους εκπροσώπους της φιλελεύθερης σκέψης της εποχής του, τον κίνδυνο μιας άναρχης δράσης των λαϊκών μαζών απειλητικής για τις θεμελιώδεις ελευθερίες του ατόμου, στον τόμο του 1840 ο φόβος απέναντι σ' έναν τέτοιο κίνδυνο υποχωρεί για να παραχωρήσει τη θέση του στη διαπίστωση ότι η δημοκρατία είναι τελικά ένα συντηρητικό καθεστώς το οποίο ευνοεί την γενικευμένη απάθεια των πολιτών, την ερήμωση του δημόσιου χώρου με αναπόφευκτο αποτέλεσμα την υπερμεγέθη ανάπτυξη της κρατικής εξουσίας. Στο δεύτερο τόμο ο Τοκβίλ επιχειρεί να αποδείξει ότι

η δημοκρατία οδηγεί στον ατομικισμό, στην αποκλειστική, δηλαδή, ενασχόληση του ατόμου με τον εαυτό του και ότι η αδιαφορία για τα κοινά που ο ατομικισμός αυτός συνεπάγεται, καθιστά αναπόδραστη τη γέννηση μιας δεσποτικής εξουσίας. Μ' αυτήν την τελευταία προβληματική του Τοκβίλ ασχολείται το άρθρο αυτό, μια προβληματική που προσδίδει στο συγγραφέα της μια μεγάλη πρωτοτυπία σε σχέση με τους άλλους φιλελευθέρους της εποχής του, ενώ τον καθιστά σύγχρονό μας. Ο ατομικισμός, που τα ευδιάκριτα χαρακτηριστικά του αναγνώρισε ήδη από το 1840 ο Τοκβίλ, αποτελεί ένα από τα μείζονα χαρακτηριστικά των συγχρόνων μας κοινωνιών.

Αλλά πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των μηχανισμών γέννησης του ατομικισμού, των μορφών που αυτός παίρνει, καθώς και των αποτελεσμάτων που παράγει, θεωρούμε απαραίτητο να προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε την έννοια της δημοκρατίας στον Τοκβίλ, μιας και ο ίδιος, παρά τη σημαντική θέση που κατέχει στο έργο του, δεν την όρισε ποτέ με ακρίβεια, ενώ από την άλλη δεν της προσδίδει σε όλες τις περιπτώσεις το ίδιο περιεχόμενο.

Αρκετές φορές ο Τοκβίλ χρησιμοποιεί τον όρο δημοκρατία για να περιγράψει αυτό που και εμείς σήμερα εννοούμε με τον όρο δημοκρατία, δηλαδή έναν ορισμένο τύπο διακυβέρνησης, μια μορφή πολιτικού καθεστώτος. Τις πιο πολλές φορές όμως δημοκρατία στον Τοκβίλ σημαίνει μια μορφή κοινωνίας που αντιδιαστέλλεται με μια άλλη μορφή κοινωνίας από την οποία μάλιστα προήλθε, την αριστοκρατική κοινωνία.¹ Σ' αυτήν την τελευταία υπήρχε το προνόμιο της γέννησης – οι άνθρωποι γεννιόνταν ευγενείς ή του λαού και παρέμεναν σ' όλη τους την ζωή ευγενείς ή του λαού –, υπήρχαν ομάδες με κληρονομική κοινωνική θέση (*ordres*), υπήρχαν οικονομικές τάξεις (*classes*) που με σαφήνεια διακρίνονταν τα όριά τους. Στη δημοκρατική κοινωνία τα πάντα αλλάζουν: το προνόμιο της γέννησης τείνει να εξαλειφθεί και οι άνθρωποι έχουν ολοένα και περισσότερο το αίσθημα ότι γεννήθηκαν

1. R. Aron, *Essai sur les libertés*, Παρίσι: L.G.F., σειρά «Pluriel», 1976, σσ. 21-25.

ίσοι, οι ομάδες με κληρονομική κοινωνική θέση παύουν να υπάρχουν, και αν οι οικονομικές τάξεις εξακολουθούν να υφίστανται, τα όριά τους είναι ασαφή, μιας και τα μέλη τους δεν χαρακτηρίζονται ούτε από κοινές παραδόσεις, ούτε από κοινές προσδοκίες, ούτε τέλος, από κοινή συνείδηση. Η δημοκρατική κοινωνία χαρακτηρίζεται, σύμφωνα με τα γραφόμενα του Τοκβίλ, από την εξίσωση των συνθηκών (*égalité des conditions*).

Ας προσπαθήσουμε όμως να προσδιορίσουμε το ακριβές περιεχόμενο αυτής της εξίσωσης των συνθηκών. Δεν πρόκειται κατ' αρχήν για την οικονομική ισότητα εφόσον μια τέτοιου είδους ισότητα αντιβαίνει προς τη φυσική ανισότητα που υπάρχει ανάμεσα στους ανθρώπους, αντιβαίνει προς το γεγονός ότι οι άνθρωποι έχουν διαφορετικές ικανότητες με αποτέλεσμα ακόμα και όταν οι νόμοι δεν παραχωρούν σε κανέναν ιδιαίτερα προνόμια οι άνθρωποι να συνεχίζουν να χωρίζονται σε πλούσιους και σε φτωχούς.² Δεν πρόκειται ακόμη για πνευματική ισότητα εφόσον αυτή η ισότητα παραβιάζει τη θεϊκή βούληση,³ διευκρινίζει ο ευσεβής Τοκβίλ.

Η εξίσωση των συνθηκών είναι η ισότητα απέναντι στο νόμο. Επιπλέον, η εξίσωση των συνθηκών αναφέρεται στην κοινωνική κινητικότητα, στο γεγονός δηλαδή ότι όλοι οι άνθρωποι στις δημοκρατικές κοινωνίες μπορούν να προσβλέπουν σε ανώτερες κοινωνικές θέσεις τη στιγμή που οι θέσεις αυτές στις αριστοκρατικές κοινωνίες του παρελθόντος αποτελούσαν προνόμιο των λίγων.

Αλλά περισσότερο από το γεγονός της ισότητας απέναντι στο νόμο, περισσότερο από το γεγονός της κοινωνικής κινητικότητας, η εξίσωση των συνθηκών, η δημοκρατία, είναι ένα αίσθημα. «Μάταια», γράφει ο Τοκβίλ, «ο πλούτος και η φτώχεια, η διαταγή και η υπακοή βάζουν τυχαία ανάμεσα σε δύο ανθρώπους μεγάλες αποστάσεις, η κοινή γνώμη, στηριζόμενη πάνω στη συνηθισμένη τάξη των πραγμάτων, τους φέρνει

2. A. de Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, εισ. F. Melonio, Παρίσι: R. Laffont, 1986, τομ. II, μερ. Α', κεφ. IX, σ. 452.

3. *Ο.π.*, μερ. Β', κεφ. XIII, σ. 522.

πιο κοντά θεωρώντας ότι ανήκουν στο ίδιο επίπεδο και δημιουργεί μεταξύ τους ένα είδος φανταστικής ισότητας, σε πείσμα της πραγματικής ανισότητας των συνθηκών της ζωής τους. Η πανίσχυρη αυτή κοινή γνώμη κατορθώνει τελικά να διεισδύσει στην ψυχή ακόμα και εκείνων των οποίων το συμφέρον θα μπορούσε να κινηθεί εναντίον της, αλλοιώνει την κρίση τους και υποτάσσει τη θέλησή τους. Στο βάθος της ψυχής τους, ο κύριος και ο υπηρέτης δεν διακρίνουν πλέον τη μεταξύ τους βαθιά ανομοιότητα, αλλά και δεν ευελπιστούν όπως και δεν φοβούνται μήπως ποτέ τη συναντήσουν».⁴

Δημοκρατία, λοιπόν, δεν σημαίνει ότι οι άνθρωποι είναι ίσοι. Δημοκρατία σημαίνει ότι οι άνθρωποι των σύγχρονων καιρών έχουν το αίσθημα ότι τίποτα δεν μπορεί και, ακόμη περισσότερο, τίποτα δεν πρέπει να καθιστά αριστογί τον έναν ανώτερο από τον άλλον.⁵ Όλοι στις κοινωνίες μας θέλουν να θεωρούνται ίσοι, με αποτέλεσμα καμία κοινωνική υπεροχή να μην αναγνωρίζεται ως ευκαία και ακόμη περισσότερο ως φυσική. Ο άνθρωπος της δημοκρατίας όπου κι αν στρέψει το βλέμμα του, έχει την τάση να αντικρύζει ομοίους του στο βαθμό που η ισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους θεωρείται πια ως φυσικό δεδομένο και μόνον η ατελής λειτουργία των κοινωνιών παρεμποδίζει την ομαλή ροή αυτού του φυσικού δεδομένου.⁶

Το αίσθημα ισότητας που χαρακτηρίζει τους σύγχρονους ανθρώπους, η δημοκρατία στην κοινωνική της διάσταση, ενισχύεται και από τη δημοκρατία ως πολιτική πραγματικότητα, από το γεγονός δηλαδή ότι ο καθένας συμμετέχει εξίσου με τους άλλους στην εκλογή των κυβερνώντων. Μ' αυτόν τον τρόπο ο άνθρωπος των δημοκρατικών κοινωνιών θεωρεί τον εαυτό του απόλυτο κυρίαρχο της μοίρας του και κριτή αν-

4. 'Ο.π., μερ. Γ', κεφ. V, σ. 552.

5. Βλ. πάνω σ' αυτό το θέμα: F. Furet, "Tocqueville" στο: Chatelet, F., Duhamel, O., Pisier E. (επιμ.) *Dictionnaire des oeuvres politiques*, Παρίσι: P.U.F., 1986, σ. 827.

6. Βλ. πάνω σ' αυτό το θέμα: L. Dumont, *Homo hierarchicus. Le système des castes et ses implications*, πρώτη έκδοση 1966, Παρίσι: Gallimard (σειρά "Tel"), 1986, σ. 30.

θρώπων, ιδεών, πραγμάτων. Βέβαια, ο καθένας έχει μια τέτοια τάση από την ίδια την εσώτερη φύση του.⁷ Αλλά σ' αυτή την περίπτωση ο κοινωνικός νόμος – το αίσθημα ισότητας – και ο πολιτικός νόμος – η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας – ενδυναμώνουν αυτή τη φυσική τάση αίροντας τους τελευταίους δισταγμούς του σύγχρονου ανθρώπου και πείθοντάς τον ότι είναι εξίσου ικανός μ' οποιονδήποτε άλλον. «Όμως αυτό που ψιθυρίζει η καρδιά του και διακηρύσσει ο [κοινωνικοπολιτικός] νόμος, η κοινωνία γύρω του δεν παύει να το διαψεύδει· μερικοί είναι πιο πλούσιοι, πιο ισχυροί απ' αυτόν, μερικοί έχουν τη φήμη ότι είναι πιο σοφοί ή πιο έξυπνοι. Η αντίφαση ανάμεσα στην κοινωνική πραγματικότητα και τη συνδυασμένη επιθυμία της καρδιάς του και του νόμου αναδεικνύουν και τροφοδοτούν στον καθένα ένα βίαιο πάθος: το πάθος της ισότητας».⁸

Η δημοκρατία, η εξίσωση των συνθηκών είναι λοιπόν σύμφωνα με τον Τοκβίλ ένα αίσθημα που έλκει την καταγωγή του από την ίδια τη φύση του ανθρώπου και το οποίο ισχυροποιείται από την κοινωνικοπολιτική επιταγή των σύγχρονων καιρών ότι οι άνθρωποι μπορούν και κυρίως πρέπει να είναι ίσοι. Όμως οι πραγματικές κοινωνικές καταστάσεις δεν παύουν να αντιτίθενται σ' αυτήν την υποτιθέμενη ισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους, υποτιθέμενη ισότητα στο βαθμό που δεν θεμελιώνεται πάνω στην κοινωνική πραγματικότητα όπου οι άνθρωποι δεν είναι ίσοι, αλλά πάνω στην επιθυμία οι άνθρωποι να πρέπει να είναι ίσοι. Αυτή η συνεχής αμφισβήτηση της επιθυμίας από την ωμή πραγματικότητα όχι μόνον δεν την καταργεί αλλά αντίθετα την εντείνει, μεταμορφώνοντας το αίσθημα ισότητας σε πάθος, ένα πάθος «φλογερό, άπληστο, ατελεύτητο, ακατανίκητο».⁹ Η πραγματικότητα της δημοκρατίας δεν είναι οι υπαρκτές καταστάσεις αλλά αυτή του γενικευμένου πάθους που γεννάει και που είναι ικανό,

7. P. Manent, *Histoire intellectuelle du libéralisme. Dix leçons*, Παρίσι: Calmann-Lévy, 1987, σ. 230.

8. Ό.π., σσ. 230-231.

9. A. de Tocqueville, *De la démocratie...* ό.π., μέρ. Β', κεφ. Ι, σ. 495.

παρά τη φανταστική του υπόσταση, να μεταλλάζει όλες τις πλευρές της κοινωνικής ζωής.¹⁰

Το πάθος της ισότητας, η δημοκρατία, είναι μια δυναμική διαδικασία που αναστατώνει μ' έναν ριζικά καινοτόμο τρόπο όλες τις πτυχές της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Αλλάζει ριζικά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τη σχέση του σύγχρονου ανθρώπου με τον εαυτό του, τη σχέση του με τους άλλους και με τον ιστορικό χρόνο· ανατρέπει τις παλιές αριστοκρατικές ιδέες που κυριαρχούσαν και τις αντικαθιστά με καινούργιες· εναποθέτει, τέλος, το άτομο μέσα στην πολιτική κοινωνία. Επιπλέον, μία από τις κυριότερες συνέπειες της δημοκρατίας είναι η αποδέσμευση του σύγχρονου ατόμου από την κηδεμονία του άλλου, της οικογένειας και της παράδοσης, από την κηδεμονία κάθε πνευματικής, θρησκευτικής και πολιτικής εξουσίας. Η δημοκρατία καθιστά το άτομο αυτεξούσιο, γεννάει ατομικισμό.

Ο όρος «ατομικισμός» καθιερώνεται στη Γαλλία την εποχή που ο Τοκβίλ γράφει τη *Δημοκρατία*. Εμφανίζεται επίσημα στο λεξικό της Γαλλικής Ακαδημίας το 1836 και είναι χαρακτηριστικό από αυτή την άποψη ότι ενώ ο όρος είναι απών από τον πρώτο τόμο της *Δημοκρατίας* (1835) κάνει την εμφάνισή του και αποτελεί αντικείμενο ανάλυσης στο δεύτερο τόμο (1840). Στη γαλλική σκέψη της εποχής ο ατομικισμός είναι αρνητικά φορτισμένος· ο όρος εκφράζει την τάση να ανάγονται τα πάντα στο άτομο, μια τάση επιβλαβή για τα συμφέροντα της κοινωνίας στο σύνολό της. Οι Γάλλοι στοχαστές συμφωνούν στη θεώρηση του ατομικισμού ως πηγή απει-

10. Ένα από τα χαρακτηριστικά του τρόπου σκέψης του Τοκβίλ είναι ότι δεν ενδιαφέρεται τόσο για την ανάλυση της καταγωγής ενός μεγάλου ιστορικού φαινομένου όσο για τις συνέπειές του. Αυτός ο τρόπος σκέψης τον οδήγησε στο *Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση* (*L'Ancien Régime et la Révolution*) να θεωρεί το διοικητικό συγκεντρωτισμό ως ένα δεδομένο της ιστορίας της Γαλλίας και να επικεντρώνει την προσοχή του στις συνέπειές του, με τον ίδιο τρόπο, το πάθος της ισότητας στη *Δημοκρατία* δεν τον απασχολεί τόσο ως προς τις ρίζες του όσο ως προς τα επιγεννήματά του. (Βλ. F. Furet, "Tocqueville" στο: F. Furet, M. Ozouf (επιμ.), *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Παρίσι: Flammarion, 1988, σ. 1076).

λής για την κοινωνική τάξη, έστω και αν διαφωνούν για το είδος της κοινωνικής τάξης που απειλείται. Οι συντηρητικοί «Θεοκράτες» και ιδιαίτερα ο Ζοζέφ ντε Μαιστρ (Joseph de Maistre), διακηρύσσοντας ότι επιθυμούν τη μεγαλύτερη δυνατή αρμονία και ενότητα στις κοινωνικές σχέσεις, θεωρούν ότι ο ατομικισμός, γέννημα της Γαλλικής Επανάστασης και της θεωρίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, με το να ανάγει τα πάντα στον ατομικό ορθό λόγο και στο ατομικό συμφέρον κονιορτοποιεί και, εν τέλει, καταλύει την ανθρώπινη κοινωνία που αποτελεί θεϊκό δημιούργημα. Ο όρος όμως θα γίνει ευρύτερα γνωστός μέσα από το έργο των σαιν-σιμονιστών που τον χρησιμοποιούν και αυτοί, όπως και οι Θεοκράτες, με αρνητική φόρτιση. Για τους σαιν-σιμονιστές, ο ατομικισμός, η αποθέωση του ατόμου από τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού, απειλεί τις οργανικές, στερεές, αρμονικές κοινωνικές ιεραρχίες τις απαραίτητες για την πρόοδο της κοινωνίας, έστω και αν αυτοί οι τελευταίοι δεν αναφέρονται, όπως οι Θεοκράτες, στις φεουδαρχικές και εκκλησιαστικές ιεραρχίες του παρελθόντος αλλά στις βιομηχανικές ιεραρχίες του μέλλοντος.¹¹ Μ' αυτό το κοινό για τους «συντηρητικούς» Θεοκράτες αλλά και για τους «προοδευτικούς» σαιν-σιμονιστές αρνητικό φορτίο θα παραλάβει ο Τοκβίλ τον όρο «ατομικισμός» για να τον μεταπλάσει ως προς το περιεχόμενο και να διερευνήσει τις συνέπειες της παρουσίας του στις σύγχρονες κοινωνίες.

Το 1840 στις σημειώσεις που κρατάει ο Τοκβίλ για τη σύνταξη του δεύτερου τόμου της *Δημοκρατίας* γράφει: «Υπάρχουν στον ατομικισμό δύο είδη συνεπειών που πρέπει να καταστούν διακριτά για να μπορεί κανείς να τα πραγματευθεί χωριστά: α) οι ηθικές συνέπειες: οι καρδιές απομονώνονται, β) οι διανοητικές συνέπειες: τα πνεύματα απομονώνονται».

11. Βλ. γι' αυτό το θέμα: K.W. Swart, "Individualism in the mid-nineteenth century", *Journal of the History of Ideas*, τόμ. XXIII (No 1), Ιανουάριος-Μάρτιος 1962, σσ. 77-82. S. Lukes, "The meanings of 'individualism'", *Journal of the History of Ideas*, τόμ. XXXII (No 1), Ιανουάριος-Μάρτιος 1971, σσ. 45-54 και του ίδιου, "Types of individualism" στο: P.P. Wiener (επιμ.), *Dictionary of the History of Ideas*, τόμ. II, Νέα Υόρκη: Scribner, 1973, σσ. 594-595.

ται». ¹² Ο Τοκβίλ στρέφει, λοιπόν, την προσοχή του σε δύο κυρίως εκδηλώσεις του ατομικισμού, στην εκδήλωσή του στο χώρο των συναισθημάτων και στην εκδήλωσή του στο χώρο των ιδεών. Παρότι η σειρά θα αντιστραφεί στο δεύτερο τόμο της *Δημοκρατίας*, η ανάλυση των ιδεών θα προηγηθεί αυτής των συναισθημάτων, για τον Τοκβίλ, η στροφή των συναισθημάτων του ατόμου προς τον ίδιο του τον εαυτό και η πίστη στον εξατομικευμένο ορθό λόγο ως μοναδική πηγή απόψεων και πεποιθήσεων αποτελούν τις δύο κύριες όψεις του σύγχρονου ατομικισμού, αποκλειστικού γεννήματος της δημοκρατίας.

Το άτομο στις δημοκρατικές κοινωνίες είναι εγκλωβισμένο στο παρόν με αποτέλεσμα να μην ανατρέχει σε καμία από τις ιδέες της παράδοσης και των προγόνων του. Καμία ιδέα επίσης δεν υιοθετεί από την οικογένειά του ή από το επάγγελμά του ή, τέλος, από την τάξη του, μιας και τάξεις στη δημοκρατία δεν υπάρχουν ή κι αν υπάρχουν είναι πολύ ευμετάβλητες για να διαθέτουν ένα συλλογικό πνεύμα ικανό να ασκήσει επίδραση πάνω στα μέλη τους. ¹³ Στρέφεται, λοιπόν, το άτομο στη δημοκρατία στον ίδιο του τον εαυτό για να αναζητήσει την αλήθεια. Θα μπορούσε βέβαια την αλήθεια αυτή να την αναζητήσει σε κάποιον από τους σύγχρονούς του

12. Αδημοσίευτα χειρόγραφα που φυλάσσονται στο πανεπιστήμιο του Yale, CV, g, τετράδιο 3. Αναφέρεται στον J.T. Schleifer, *The Making of Tocqueville's Democracy in America*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1980, σ. 251.

13. Στο έργο του Τοκβίλ υπάρχει μια προβληματική για τις κοινωνικές τάξεις που παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες μ' αυτή του Μαρξ. «Μπορεί κάποιος να μου αντιπαραθέσει τα άτομα: μιλώ για τις τάξεις, μόνον αυτές πρέπει να δεσπόζουν στην ιστορία», γράφει χαρακτηριστικά στο *Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση* (Παρίσι: R. Laffont, 1986, διβ. II, κεφ. XII, σ. 1026). Ο Τοκβίλ όμως αποδέχεται την ύπαρξη «τάξεων» μόνον στο Παλαιό Καθεστώς και όχι στις σύγχρονες κοινωνίες. Οι οικονομικές ανισότητες που υφίστανται σ' αυτές τις τελευταίες δεν του φαίνονται ικανές να διαμορφώσουν τάξεις με την έννοια συλλογικών σωμάτων που τα μέλη τους χαρακτηρίζονται από κοινές παραδόσεις, κοινές προσδοκίες, κοινή συνείδηση των συμφερόντων τους και της διαφορετικότητάς τους από τα μέλη άλλων τάξεων, όπως αυτό συνέβαινε στο Παλαιό Καθεστώς (βλ. τα όσα χαρακτηριστικά γράφει για την «αριστοκρατία» που θα μπορούσε να προκύψει από τη σύγχρονη βιομηχανία, *De la Démocratie... ό.π.*, μέτρ. Β', κεφ. XX, σ. 538).

στον οποίο θα αναγνώριζε τα σημάδια κάποιας πνευματικής μεγαλοσύνης ή κάποιας υπεροχής, όμως αυτό δεν είναι δυνατόν εφόσον κανέναν από τους σύγχρονούς του δεν αναγνωρίζει ως ανώτερό του. Επειδή κανείς στη δημοκρατία δεν μπορεί και ακόμη περισσότερο δεν πρέπει να είναι ανώτερος από τον άλλον, κανενός οι ιδέες, οι γνώμες και οι πεποιθήσεις δεν έχουν δύναμη επιβολής πάνω στους ομοίους του. Το δημοκρατικό άτομο αρνείται την ύπαρξη πνευματικών ταγών και στρέφεται αδιάκοπα προς τον εαυτό του για να αναζητήσει τις ιδέες του, τις γνώμες του και τις πεποιθήσεις του.

Ο ατομικισμός στο χώρο των ιδεών έχει ως αποτέλεσμα το άτομο να αρνείται κάθε πνευματική εξουσία και να περιορίζεται στο ιδιαίτερο εγώ του προσπαθώντας από εκεί να κρίνει τον κόσμο.

Η εικόνα όμως μιας κοινωνίας όπου τα απομονωμένα άτομα έχουν το καθένα τις δικές του ιδέες χωρίς να υπάρχουν ιδέες που να συνέχουν τους κοινωνούς είναι, σύμφωνα με τον Τοκβίλ, άτοπη. Οι κοινωνίες έχουν ανάγκη από κοινές ιδέες «γιατί χωρίς κοινές ιδέες δεν υπάρχει κοινή δράση και χωρίς κοινή δράση, υπάρχουν ακόμη άνθρωποι αλλά όχι κοινωνικό σώμα».¹⁴ Πρέπει λοιπόν ακόμη και στη δημοκρατία να υφίσταται μια πνευματική εξουσία που οι ιδέες της να γίνονται από όλους αποδεκτές και στο βαθμό που η πνευματική αυτή εξουσία δεν μπορεί να είναι ο οποιοσδήποτε πνευματικός ταγός, εφόσον αυτό θα σήμαινε ότι κάποιος είναι ανώτερος από τους άλλους, η πνευματική εξουσία εδράζεται στο άθροισμα των γνώμών των ομοίων και ίσων κοινωνών, στην κοινή γνώμη. «Στο μέτρο που οι πολίτες γίνονται πιο ίσοι και πιο όμοιοι [...] η διάθεση να δίνουν πίστη στη μάζα αυξάνει και ολοένα και πιο πολύ η κοινή γνώμη είναι εκείνη που καθοδηγεί τον κόσμο. Η κοινή γνώμη όχι μόνον είναι ο μοναδικός οδηγός που απομένει στον εξατομικευμένο ορθό λόγο στους δημοκρατικούς λαούς, αλλά επιπλέον διαθέτει στους λαούς αυτούς δύναμη απείρως μεγαλύτερη απ' όση σ' οποιονδήποτε άλλο λαό. Στους καιρούς της ισότητας οι άνθρωποι δεν δεί-

14. Ό.π., μερ. Α', κεφ. II, σ. 433.

χνουν καμία πίστη ο ένας στον άλλον εξ αιτίας της ομοιότητάς τους· η ίδια όμως η ομοιότητα αυτή τους δημιουργεί απεριόριστη σχεδόν εμπιστοσύνη στην κρίση των πολλών, γιατί τους φαίνεται πιθανόν ότι αφού όλοι έχουν διαφωτισθεί με παρόμοιο τρόπο η αλήθεια να βρίσκεται με την πλευρά του πιο μεγάλου αριθμού». ¹⁵

Ο Τοκβίλ επιχειρεί λοιπόν εδώ μια αντιστροφή. Από τη μια, μας παρουσιάζει ένα άτομο που δυσπιστώντας απέναντι στον κάθε του συμπολίτη χωριστά, εμπιστεύεται μόνο τη δική του προσωπική διάνοια. Από την άλλη, το ίδιο αυτό άτομο, επειδή συναισθάνεται την αδυναμία του και την ασημαντότητά του απέναντι στη μάζα των ομοίων του, είναι έτοιμο να υποταχθεί στα κελεύσματα του μεγάλου αριθμού. Οι δημοκρατικές κοινωνίες μέσα από αυτή τη διαδικασία ενέχουν τον κίνδυνο μιας τυραννίας του μεγάλου αριθμού. Αν στις αριστοκρατικές κοινωνίες του παρελθόντος η πνευματική τυραννία έπαιρνε τη μορφή των προλήψεων ή της θρησκείας, στις δημοκρατικές κοινωνίες η πνευματική τυραννία παίρνει τη μορφή της κοινής γνώμης. Σ' αυτή την τελευταία περίπτωση το πρόβλημα δεν είναι τόσο αυτό των σχέσεων ανάμεσα στην πλειοψηφία και τη μειοψηφία όσο αυτό ανάμεσα στην κοινωνία και το άτομο. Η αντίθεση τοποθετείται ανάμεσα στην πλειοψηφία και την ελευθερία ή την πνευματική ανεξαρτησία του ατόμου. ¹⁶ Ο νόμος του μεγάλου αριθμού υποχρεώνει το άτομο να υποτάσσεται στις ιδέες της πλειοψηφίας και έτσι δημιουργείται ένας αποπνικτικός πνευματικός συντηρητισμός απαγορευτικός για την οποιαδήποτε έκφραση ετεροδοξίας, για την οποιαδήποτε προσπάθεια πνευματικής ανανέωσης. Ο ατομικισμός στο χώρο των ιδεών ενέχει τον κίνδυνο μιας τυραννίας του *lex majoris partis*, η οποία προκαλεί στον Τοκβίλ την ίδια αποστροφή που του προκαλούσε και η τυραννία του παρελθόντος: «...όταν νιώθω το χέρι της εξουσίας να βαραίνει πάνω στο μέτωπό μου, μικρή σημασία έχει να γνω-

15. Ό.π., σ. 434.

16. G. Sartorti, *Democrazia e definizioni*, γαλλική μτφρ., Παρίσι: A. Colin, 1973, σ. 81.

ρίζω ποιος είναι αυτός που με καταπιέζει και ακόμη περισσότερο δεν είμαι διατεθειμένος να σκύβω το κεφάλι μου κάτω από το ζυγό επειδή μου το δείχνουν ένα εκατομμύριο χέρια». ¹⁷

Οι άνθρωποι στις δημοκρατίες δεν στρέφονται στον εαυτό τους μόνο για να αναζητήσουν τα πιστεύω τους, στρέφουν και τα συναισθήματά τους προς τον εαυτό τους. Ο ατομικισμός δεν εκδηλώνεται μόνο στο χώρο των ιδεών αλλά και σε αυτόν των συναισθημάτων και εδώ ο Τοκβίλ επιχειρεί μια ενδιαφέρουσα αντιδιαστολή ανάμεσα στον εγωισμό και τον ατομικισμό. «Ο εγωισμός», γράφει, «είναι η παθιασμένη και υπερβολική αγάπη του ανθρώπου για τον ίδιο του τον εαυτό· αγάπη που τον παρακινεί να μη λογοδοτεί παρά μόνο στον εαυτό του και να τον προτιμά πάνω απ' όλα. Ο ατομικισμός είναι ένα αίσθημα στοχαστικό και φιλήσυχο που προτρέπει κάθε πολίτη να απομονώνεται από τη μάζα των ομοίων του και να αποσύρεται παράμερα με την οικογένειά του και τους φίλους του έτσι ώστε, μετά τη δημιουργία μιας μικρής προς δική του χρήση κοινωνίας, να εγκαταλείπει πρόθυμα τη μεγάλη κοινωνία στον ίδιο της τον εαυτό. Ο εγωισμός γεννιέται από ένα ένστικτο τυφλό, ο ατομικισμός προέρχεται περισσότερο από μία λανθασμένη κρίση παρά από ένα εξασθενωμένο αίσθημα. Βρίσκει την πηγή του τόσο στις ελλείψεις του μυαλού όσο και στις διαστροφές της καρδιάς». ¹⁸ Ο εγωισμός, κατά συνέπεια, είναι ένστικτο και ως τέτοιος βαθειά ριζωμένος στην ανθρώπινη φύση, άρα δεν μπορεί εύκολα να καταλυθεί. Ο ατομικισμός αντίθετα είναι περισσότερο αποτέλεσμα ενός λαθεμένου συλλογισμού παρά φυσικό ελάττωμα· αρκεί λοιπόν να αρθεί αυτός ο λαθεμένος συλλογισμός, αρκεί η λαθεμένη ιδέα να αντικατασταθεί από μια σωστή, για να πάψει να υπάρχει.

Δεν εξαντλούνται όμως εδώ οι διαφορές ανάμεσα στον εγωισμό και τον ατομικισμό. «Ο εγωισμός», συνεχίζει ο Τοκβίλ, «είναι διαστροφή παλιά όσο και ο κόσμος. Δεν ανήκει

17. A. de Tocqueville, *De la Démocratie...* ό.π., τόμ. II, μερ. Α', κεφ. II, σ. 435.

18. Ό.π., μερ. Β', κεφ. II, σ. 496.

περισσότερο σε μια μορφή κοινωνίας από όσο σε κάποια άλλη. Ο ατομικισμός είναι δημοκρατικής καταγωγής και όσο οι συνθήκες εξισώνονται τόσο εκείνος θα απειλεί με την ανάπτυξή του». ¹⁹ Ο εγωισμός, εκδήλωση μιας λίγο ή πολύ αναλλοίωτης ανθρώπινης φύσης, δεν σχετίζεται με την ιστορική εμφάνιση της δημοκρατίας· προϋπήρξε της δημοκρατίας, είναι παρών στη δημοκρατία και θα συνεχίσει να υπάρχει ακόμα και αν η δημοκρατία εκλείψει. Ο ατομικισμός, αντίθετα, είναι ιστορικά εντοπισμένος, αποτελεί γέννημα των κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών της δημοκρατίας. Στις αριστοκρατικές κοινωνίες του παρελθόντος ο ατομικισμός ήταν ανύπαρκτος επειδή το άτομο ως αυτόνομη κοινωνική και πολιτική οντότητα δεν υπήρχε. «Οι πατεράδες μας», γράφει ο Τοκβίλ στο *Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση*, «δεν γνώριζαν τη λέξη ατομικισμός [...] γιατί στη δική τους εποχή δεν υπήρχε άτομο που να μην ανήκει σε μια ομάδα και το οποίο να υπάρχει από μόνο του». ²⁰ Το άτομο στο Παλαιό Καθεστώς ανήκε εξ ολοκλήρου στην ιεραρχία της οικογένειάς του ή της τάξης του. Αρκούσε να καθοδηγεί η εξουσία την κεφαλή της οικογένειας ή της τάξης για να καθοδηγεί ολόκληρη την κοινωνία. ²¹ «Η αριστοκρατία είχε συνδέσει όλους τους πολίτες με μια μακριά αλυσίδα που ξεκινούσε από το βασιλιά και έφτανε μέχρι το χωρικό· η δημοκρατία σπάει αυτή την αλυσίδα και τοποθετεί τον κάθε της κρίκο παράμερα». ²² Η έλευση της δημοκρατίας με την κατάλυση των παραδοσιακών ιεραρχιών που επιφέρει καθιστά τον ατομικισμό δυνατό, μιας και το άτομο ως αυτόνομη κοινωνική και πολιτική οντότητα υπάρχει. Η οικογένεια στη δημοκρατία, επειδή αλλάζει συνεχώς περιεχόμενο και μορφή, δεν μπορεί να εγκλωβίσει το άτομο στο εσωτερικό της και να το κάνει να ξεχάσει τη δική

19. Ό.π.

20. Ό.π., βιβ. II, κεφ. IX, σ. 1011.

21. «Στις ιεραρχικά και αριστοκρατικά συγκροτημένες χώρες, ποτέ η εξουσία δεν απευθύνεται άμεσα στο σύνολο των κυβερνωμένων. Οι άνθρωποι συνδέονται μεταξύ τους, αρκεί λοιπόν να καθοδηγείς τους πρώτους για να ακολουθούν οι υπόλοιποι», *De la Démocratie...* ό.π., τομ. II, μερ. Γ', κεφ. VIII, σ. 560.

22. Ό.π., μερ. Β', κεφ. II, σ. 497.

του ιδιαίτερη ύπαρξη, όπως συνέβαινε στην αριστοκρατία. Οι τάξεις που στην αριστοκρατία ήταν ακίνητες και διακριτές και αποτελούσαν για όσους ανήκαν σ' αυτές μια μικρή πατρίδα «πιο ορατή και πιο αγαπητή από τη μεγάλη»,²³ στη δημοκρατία προσεγγίζουν η μία την άλλη και συχνά αναμιγνύονται με αποτέλεσμα να μην αποτελούν για το δημοκρατικό άτομο ούτε μικρή πατρίδα ούτε καν πλαίσιο αναφοράς και έτσι το άτομο να ίσταται μόνο του απέναντι στην κεντρική εξουσία. Το άτομο λοιπόν στις δημοκρατικές κοινωνίες δεν ανήκει στην οικογένειά του· αγνοεί τους προγόνους του και αδυνατεί να μαντέψει τους απογόνους του, αγνοεί το παρελθόν του και αδυνατεί να μαντέψει το μέλλον του, το αίσθημα της συνέχειας του ιστορικού χρόνου του είναι άγνωστο και το μόνο που το ενδιαφέρει είναι το παρόν που το συμβολίζει ένας πολύ στενός κύκλος κοντινών του προσώπων. Δεν ανήκει επιπλέον στην τάξη του επειδή οι τάξεις στη δημοκρατία γίνονται ολοένα και πιο ασαφείς, αδιαφορεί λοιπόν για τα όμοιά του άτομα και αισθάνεται ξένο προς αυτά. Ο ατομικισμός, όπως μας τον περιγράφει ο Τοκβίλ, παρουσιάζει το άτομο δέσμιο του παρόντος, απομονωμένο, να στρέφει όλα του τα συναισθήματα προς τον ίδιο του τον εαυτό και να πιστεύει ότι η μοίρα του βρίσκεται αποκλειστικά στα δικά του χέρια.²⁴

Υπάρχει όμως μία ακόμη διαφορά ανάμεσα στον εγωισμό

23. Ό.π., σ. 496.

24. Αυτή η εικόνα είναι ακόμη πιο έντονη στη διάρκεια των επαναστάσεων, σ' εκείνες δηλαδή τις κοινωνικές καταστάσεις που μεσολαβούν ανάμεσα στην αριστοκρατία και τη δημοκρατία και που χαρακτηρίζονται από τη βίαιη εμφάνιση μερικών χαρακτηριστικών της δημοκρατίας. Στη διάρκεια των επαναστατικών αναστατώσεων τα άτομα που μόλις χθες κατέκτησαν την ανεξαρτησία τους μεθούν με την καινούργια τους εξουσία με αποτέλεσμα να δείχνουν υπερβολική εμπιστοσύνη στις δυνάμεις τους και να φαντάζονται ότι μπορούν να ζήσουν χωρίς την παραμικρή συνδρομή των συνανθρώπων τους. Ακόμα, η έξαψη των παθών και τα μίσση που μοιραία αναπτύσσονται τις περιόδους αυτές απομονώνουν ακόμη περισσότερο τα άτομα. Έτσι η επανάσταση ως κοινωνική μεταβολή που βρίσκεται στην καταγωγή της δημοκρατίας, ενισχύει την ατομικιστική αποδυνάμωση του κοινωνικού ιστού που δυναμικά γεννάει η δημοκρατία. (Βλ. ό.π., κεφ. III, σσ. 497-498.)

και τον ατομικισμό. «Ο εγωισμός», γράφει ο Τοκβίλ, «αποξηραίνει τη φύτρα όλων των αρετών, ο ατομικισμός δεν στερεύει στην αρχή παρά μόνον την πηγή των δημόσιων αρετών, μακροπρόθεσμα όμως επιτίθεται και καταστρέφει όλες τις άλλες και στο τέλος απορροφάται μέσα στον εγωισμό».²⁵ Αν σε τούτο το απόσπασμα ο Τοκβίλ παρουσιάζει τον ατομικισμό να απορροφάται μέσα στον εγωισμό δεν είναι γιατί πιστεύει ότι ο ατομικισμός αποκτάει τελικά τον ενστικτώδη χαρακτήρα του εγωισμού, αλλά γιατί θεωρεί ότι ο ατομικισμός με το να καταστρέφει τις δημόσιες αρετές αφανίζει και τις ιδιωτικές αρετές καταλήγοντας έτσι να μην είναι τίποτε άλλο παρά μια κοινωνική φιλοσοφία που νομιμοποιεί και συγκαλύπτει ταυτοχρόνως τον εγωισμό των ανθρώπων. Αυτή η άμεση συνάρτηση δημοσίων και ιδιωτικών αρετών βρίσκεται στο κέντρο του στοχασμού του Τοκβίλ. Ο ατομικισμός, η στροφή των συναισθημάτων του ανθρώπου προς τον ίδιο του τον εαυτό και η αδιαφορία του για τους άλλους, οδηγεί στην ερήμωση του δημόσιου χώρου και, τελικά, στην αδυναμία του ανθρώπου να αναπτύξει τις ιδιωτικές του αρετές.²⁶

Η διαρκής ενασχόληση των ανθρώπων στη δημοκρατία με τον εαυτό τους και η παραμέληση των δημόσιων υποθέσεων που αυτή συνεπάγεται δεν αποτελεί όμως μόνον αποτέλεσμα του ατομικισμού. Η αδιαφορία για τα κοινά που χαρακτηρίζει τη δημοκρατία τουλάχιστον σε μια συγκεκριμένη μορφή της, προέρχεται και από τη μανιώδη αναζήτηση της υλικής ευδαιμονίας.

Στις αριστοκρατικές κοινωνίες του παρελθόντος τα πλούτη ήταν καθορισμένα κληρονομικά. Υπήρχαν αυτοί που ήταν για αιώνες πλούσιοι και αυτοί που ήταν για αιώνες φτωχοί. Οι πρώτοι ήταν συνηθισμένοι στην ευμάρεια και οι δεύτεροι στην ένδεια, χωρίς οι πλούσιοι να ανησυχούν και οι φτωχοί να ελπίζουν. Με τον ερχομό όμως της δημοκρατίας όλα αυτά

25. Ό.π., κεφ. II, σ. 496.

26. Βλ. πάνω σ' αυτό το θέμα J.C. Lamberti, *La notion d' individualisme chez Tocqueville*, εισ. J.J. Chevalier, Παρίσι: P.U.F., 1970, σσ. 12-13 και του ίδιου, *Tocqueville et les deux démocraties*, εισ. F. Bourricaud, Παρίσι: P.U.F., 1983, σσ. 221-222.

άλλαξαν, οι κληρονομικές κοινωνικές θέσεις εξέλειψαν και τα προνόμια καταργήθηκαν, αυτοί που ήταν φτωχοί άρχισαν να φαντάζονται ότι η υλική ευδαιμονία είναι δυνατή και αυτοί που ήταν πλούσιοι άρχισαν να φοβούνται ότι η υλική ευρωστία δε διαρκεί παντοτινά. Επιπλέον διογκώθηκαν στη δημοκρατία οι μεσαίες τάξεις, αυτοί που ο πλούτος τους ήταν αρκετός για να αισθανθούν τις απολαύσεις που παρέχει, αλλά που ταυτοχρόνως δεν ήταν μεγάλος για να μην απειλείται, έτσι ώστε ο πλούτος να συνιστά γι' αυτούς πηγή διαρκούς ανησυχίας. Στη δημοκρατία οι φτωχοί στρέφονται προς τον πλούτο με την ελπίδα ότι κάποτε θα τον αποκτήσουν, οι πλούσιοι με το φόβο ότι μπορεί να τον απωλέσουν, προς τον πλούτο όμως στρέφονται και οι διαρκώς αυξανόμενες μεσαίες τάξεις με τις πρόσφατες και συνεχώς διακυβευόμενες περιουσίες. Η επιδίωξη του πλούτου αποτελεί το κυρίαρχο πάθος στους δημοκρατικούς καιρούς.

Αποτελεί όμως κυρίαρχο πάθος και για έναν επιπρόσθετο λόγο. Το γεγονός ότι οι άνθρωποι στις δημοκρατικές κοινωνίες διακατέχονται από το πάθος της ισότητας δεν σημαίνει ότι δεν αισθάνονται την ανάγκη της διάκρισης. Στην αριστοκρατία οι περίοπτες θέσεις ήταν δεδομένες, στη δημοκρατία όμως τα πάντα είναι ασαφή και αμφίβολα, μόνον ο πλούτος αποτελεί εμφανή απόδειξη κοινωνικής υπεροχής. Οι άνθρωποι στις δημοκρατίες προσπαθούν να αποκτήσουν, να διατηρήσουν ή να αυξήσουν τον πλούτο επειδή αποτελεί το πλέον σταθερό σημείο κοινωνικής διάκρισης. Η προσπάθειά τους όμως αυτή είναι επίπονη, γιατί αν στην αριστοκρατία είχαν να αντιμετωπίσουν τα προνόμια των λίγων, στη δημοκρατία έχουν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό των πολλών. Πρόκειται για μια προσπάθεια που απαιτεί ολοκληρωτική αφιέρωση. «Αυτό που προσάπτω στην ισότητα», γράφει ο Τοκβίλ, «δεν είναι ότι παρασύρει τους ανθρώπους στο κυνήγι απαγορευμένων απολαύσεων, είναι ότι τους απορροφά ολοκληρωτικά στην αναζήτηση επιτρεπομένων απολαύσεων».²⁷

Η επιδίωξη της υλικής ευδαιμονίας ενισχύει τις συνέπειες

27. *De la démocratie...* ό.π., κεφ. XI, σ. 519.

του ατομικισμού. Ο ατομικισμός απομονώνει τις ψυχές των ανθρώπων, η επιδίωξη της υλικής ευδαιμονίας τους στρέφει αποκλειστικά στα ιδιωτικά τους συμφέροντα. Έτσι ο ατομικισμός μοιάζει να έχει δύο πρόσωπα: ένα παθητικό, οι άνθρωποι αδιαφορούν ο ένας για τον άλλον, και ένα ενεργητικό, το πάθος για υλικές απολαύσεις. Η παραμέληση των κοινών υποθέσεων που συνεπάγεται ο ατομικισμός σ' αυτή τη διπλή του εκδοχή ενέχει, σύμφωνα με τον Τοκβίλ, τον κίνδυνο του δεσποτισμού.

Πολλοί παράγοντες στη δημοκρατία λειαίνουν το έδαφος για την έλευση του δεσποτισμού. Οι πολίτες έχουν την τάση να ασχολούνται αποκλειστικά με τις ιδιωτικές τους υποθέσεις και να παραμελούν τις δημόσιες, πρέπει λοιπόν να υπάρχει μια ισχυρή κεντρική εξουσία για να διαχειρίζεται τα κοινά συμφέροντα που αναγκαστικά υπάρχουν σε μια κοινωνία. Στο έργο της αυτό η εξουσία διαθέτει τη σιωπηρή συγκατάθεση των ανθρώπων, αρκεί να τους εξασφαλίζει τάξη και ασφάλεια, απαραίτητη συνθήκη για να μπορούν να επιδίδονται απερίσπαστοι στο κυνήγι των υλικών απολαύσεων.

Ο δεσποτισμός των δημοκρατικών κοινωνιών είναι, σύμφωνα με τον Τοκβίλ, πρωτοφανέρωτος στην ιστορία, είναι παντοδύναμος και ομοιόμορφος, εκτεταμένος και ήπιος, περιφροντής και κηδεμονικός.

Ποτέ στο παρελθόν δεν εμφανίστηκε κυρίαρχος τόσο ισχυρός και απόλυτος που να προσπαθεί να ρυθμίσει τις τύχες ολόκληρης της κοινωνίας, χωρίς τη διαμεσολάβηση ενδιάμεσων εξουσιών με κανόνες δικαίου ομοιόμορφους για όλους ανεξαιρέτως τους υπηκόους του.

Οι τυραννίες του παρελθόντος ήταν συχνά βίαιες αλλά ασκούσαν την κυριαρχία τους μόνον πάνω σε μερικούς. Ο δεσποτισμός των δημοκρατικών κοινωνιών είναι ήπιος, προσφεύγει στη βία μόνο σε εξαιρετες περιστάσεις αλλά απλώνει την κυριαρχία του πάνω στο σύνολο των κυριαρχουμένων.

Ο δεσποτισμός των δημοκρατικών κοινωνιών είναι ένας δεσποτισμός πλιότερο κηδεμονικός παρά τυραννικός, στόχος του είναι να ρυθμίσει όλες τις λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής των ανθρώπων.

Λόγω του ανέκδοτου χαρακτήρα του, ο Τοκβίλ δεν τον ορίζει, τον περιγράφει: «Θέλω να φανταστώ τα χαρακτηριστικά με τα οποία θα μπορούσε ο δεσποτισμός να γεννηθεί μέσα στον κόσμο. Βλέπω πλήθος αμέτρητο ομοίων και ίσων ανθρώπων να στρέφονται ακατάπαυστα στον εαυτό τους για να προμηθευτούν τις μικρές και χυδαίες ηδονές με τις οποίες γεμίζουν την ψυχή τους. Ο καθένας από αυτούς, αποσυρμένος παράμερα, μοιάζει ξένος προς τη μοίρα όλων των άλλων· τα παιδιά του και οι επιστήθιοι φίλοι του απεικονίζουν γι' αυτόν όλο το ανθρώπινο είδος. Όσο [...] για τους συμπολίτες του, είναι δίπλα τους αλλά δεν τους βλέπει, τους αγγίζει αλλά δεν τους νιώθει [...] Πάνω από αυτούς εγείρεται μια θεόρατη και κηδεμονική εξουσία, η οποία μόνη επιφορτίζεται με το να διασφαλίζει την απόλαυσή τους και να επαγρυπνεί για τη μοίρα τους. Εξουσία απόλυτη, σχολαστική, ρυθμιστική, διορατική και ήπια. Θα προσομοίαζε με την πατρική εξουσία, αν είχε, όπως και εκείνη, ως στόχο να προετοιμάζει τους ανθρώπους για την ενηλικίωση. Αντίθετα όμως η εξουσία αυτή δεν αναζητεί παρά να τους καθηλώσει αμετάκλητα στην παιδική ηλικία [...] κάνει, τέλος, κάθε έθνος να μην είναι τίποτε άλλο από ένα κοπάδι δειλών και εργατικών ζώων που η κυβέρνησή τους είναι ο βοσκός».²⁸

Ο Τοκβίλ επισημαίνει το μείζονα κίνδυνο που απειλεί τις δημοκρατικές κοινωνίες, τον κίνδυνο του δεσποτισμού ο οποίος αποτελεί άμεση απόληξη των ακροτήτων του ατομικισμού.

Δεν φοβάται ο Τοκβίλ ότι ο ατομικισμός απειλεί τη σταθερότητα και τη συνοχή της κοινωνίας, όπως φοβούνταν οι συντηρητικοί θεοκράτες οι οποίοι εκτιμούσαν ότι η έλευση του ατομικισμού οδηγεί μοιραία στο θρυμματισμό της κοινωνίας σ' ένα πλήθος απομονωμένων ατόμων με τελικό αποτέλεσμα την κατάλυση της κοινωνίας, η οποία ήταν φυσική και θεόπεμπτη. Ο φόβος του Τοκβίλ δεν είναι ίδιος μ' αυτόν των θεοκρατών γιατί στόχος του δεν είναι να προστατεύσει τα δικαιώματα της κοινωνίας απέναντι στο άτομο όπως

28. Ό.π., μερ. Δ', κεφ. VI, σ. 648.

οι Θεοκράτες, στόχος του, όπως όλων των φιλελευθέρων, είναι η αναγνώριση και η προστασία των δικαιωμάτων του ατόμου.

Η μεγάλη όμως πρωτοτυπία του Τοκβίλ σε σχέση με τους άλλους φιλελεύθερους της εποχής του συνίσταται σε τούτο, στο ότι καταδεικνύει ότι η υπέρμετρη αυτονόμηση και ελευθερία αυτού του ατόμου καταλήγει τελικά στο αντίθετό της, στην υποδούλωση του ατόμου σε μια πανίσχυρη δεσποτική εξουσία.

Μέχρι το 1840, χρονιά συγγραφής του δεύτερου τόμου της *Δημοκρατίας*, ο Τοκβίλ μοιράζεται με τους άλλους φιλελεύθερους έναν κοινό φόβο, το φόβο ότι η δημοκρατία με τη διατάραξη της κοινωνικής ιεραρχίας που επιβάλλει, με τη διάλυση του παραδοσιακού κοινωνικού ιστού που επιφέρει, οδηγεί αναγκαστικά στην επαναστατική εκτροπή. Ο φόβος του Τοκβίλ αυτής της εποχής καθώς και των άλλων φιλελευθέρων είναι ότι η δημοκρατία με το να εισάγει ορμητικά τις μάζες στο προσκήνιο της ιστορίας, μοιραία οδηγεί στην τυραννία του μεγάλου αριθμού και στη σύστοιχη υποδούλωση του ατόμου. Τα ίχνη αυτού του φόβου είναι ορατά στον πρώτο τόμο της *Δημοκρατίας*, όπως είναι ορατά στα έργα των μεγάλων συγχρόνων του φιλελεύθερων στοχαστών, Γκιζό (Guizot) και Κονσταν (Constant).

Στο δεύτερο τόμο της *Δημοκρατίας* όμως ο Τοκβίλ μοιάζει να έχει καταλάβει ότι ο κίνδυνος δεν είναι ο επαναστατικός δεσποτισμός. Η δημοκρατία είναι ένα συντηρητικό καθεστώς. Δεν θα υπάρξει μια ενεργητική τυραννία της παραδομένης στα πάθη της άμορφης μάζας που θα καταπνίξει το άτομο αλλά μια γενικευμένη απάθεια που θα γεννήσει το δεσποτισμό των γραφειοκρατών. Οι δημοκρατικές κοινωνίες δεν κινδυνεύουν από ένα πλήθος σε αναταραχή αλλά από υπερβολική τάξη και ασφάλεια. Το άτομο δεν κινδυνεύει από την επανάσταση – οι επαναστάσεις θα γίνονται ολοένα και πιο σπάνιες στις δημοκρατικές κοινωνίες, υποστηρίζει ο Τοκβίλ – αλλά από το γεγονός ότι εγκαταλείπει τα κοινά. Το δέον των άλλων φιλελευθέρων για ένα άτομο στραμμένο αποκλειστικά στο εγώ του και διαρκώς ενασχολούμενο με τις

υλικές απολαύσεις αποτελεί για τον Τοκβίλ την ικανή και απαραίτητη συνθήκη για τη γέννηση του σύγχρονου δεσποτισμού.